AKADEMIK A.R.MUHAMMADJONOV FAOLIYATIDA QADIMGI DAVR SUG‘ORILISH TARIXI MASALALARINING YORITILISHI

A.Abdumatov
Guliston davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

XX asrning 50-60 yillarda o‘zbek qadimshunosligi darg‘alaridan bo‘lgan Y.G‘.G‘ulomov va yirik olim V.Shishkin rahbarligida O‘zbekiston hududida qator maxsus ekspeditsiyalar tashkil etilib, Farg‘ona vodiysida Quva, Axsikat; Buxoroda Zamonbobo, Varaxsha va Qizilqir; Samarqandda Afrosiyob, Surxondaryoda Bolaliktepa kabi yodgorliklarda ko‘p yillik qazuv tadqiqot ishlari olib borildi [1] Bu ekspeditsiyalar natijasida topilgan arxeologik yodgorliklarni o‘rganish uchun o‘z navbatida katta kuch va yetuk mutaxassis kadrlarni talab qilinar edi [2].

1950 - 1970 yillar mobaynida Zarafshon vohasida prof. Y.G‘.G‘ulomov boshchiligida faoliyat olib borgan Mahondaryo arxeologik ekspeditsiyasi tarkibida: Y.G‘ulomov bilan birga uning shogirdlari, A. R. Muhammadjonov, A.A.Asqarov, U.I.Islomov va S.Rahimov, S.Fayziyev, M.Yunusov, Z.Karimov, N.Kundryashev kabi yosh arxeolog mutaxassislar ishtirok etdilar [3]. Mahondaryo arxeologik ekspeditsiyasida ko‘zlangan maqsad Zarafshonning quyi qismini arxeologik jixatdan o‘rganish bilan birga, Zarafshon daryosining qadimgi o‘zanlarining o‘rganish va qadimda faoliyat olib borgan va keyinchalik o‘zani qurib qolgan davrlarni aniqlash va daryo o‘zani bo‘ylab joylashgan yodgorliklarni o‘rganishdan iborat bo‘lgan [4]. 1961 yil Mahondaryo bo‘ylab olib borilgan tekshirishlar Xatar qudug‘igacha, 1964 yili esa ekspeditsiya tadqiqotlarini Amudaryoga qirg‘oqlariga qadar qamrab oldi. Abdulahad Muhammadjonov ham ustozi professor Y.G‘.G‘ulomov boshliq Mohondaryo arxeologik ekspeditsiya tarkibida qatnashib, Zarafshon vohasida tadqiqotlar olib bordi.

A.Muhammadjonov tomonidan keyingi yillarda yaratilgan O‘rta Osiyo sug‘orma dehqonchilik madaniyati [5], irrigatsiya, gidrotexnik inshoatlar tadrijiy taraqqiyoti hamda dehqonchilik vohalarini vujudga kelishi, rivojlanish bosqichlari tarixiga bag‘ishlangan qator ilmiy tadqiqotlarining dastlabki g‘oyalari va asoslari mazkur ekspeditsiya jarayonida paydo bo‘lgan [6].

Bu ekspeditsiya natijasida, A.R.Muhammadjonov tomonidan “Quyi Zarafshon vodiysining sug‘orilish tarixi (qadimgi zamondan to XX asr boshigacha)” [7] nomli yirik tadqiqot paydo bo‘ldi va nashrga tayyorlandi. Mazkur yirik monografik tadqiqotda O‘rta Osiyoda, xususan Zarafshon vodiysining sug‘orilishi tarixi, joy nomlari, hududda mavjud suv inshootlari, maqbaralar va geografik ob'ektlarning nomlarini uchratishimiz mumkin.

A.Muhammadjonovning “O‘zbekistonning qadimgi dehqonchilik vohalari tarixidan”, “Qadimgi Buxoro (Arxeologik lavhalar va tarix)” [8], “Istoriya orosheniya Buxarskogo oazisa”, “Qadimgi suv inshootlari tarixidan” [9] kabi asarlari, “O‘zbekiston moddiy madaniyati tarixi” to‘plamlarida nashr etilgan “Водоизмерительныйе сосуды” [10], “К изучению древнего русла Махандарьи” [11], “Изученийе древнего водохранилища Гиштбанд в Джоме” [12], “Даргомская плотина и крепость в Раватходже” [13], “О землях древнего орошения Бухары”, “Хонбанди” [14] kabi maqolalari tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari asosida ishonchli dalillar asosida yozilganligi bilan qimmatlidir. Mazkur asar va maqolalarda olim Samarqand viloyati, quyi Zarafshon va Buxoro vohalarida qadim zamonlardan to XX asrgacha bo‘lgan davrdagi sug‘orish tizimining paydo bo‘lishi, sug‘orish texnikasining rivoj topishi va tadrijiy takomili, tarixiy jarayonlarda o‘tmishda vohalarda sug‘orilgan ekin maydonlarining tutgan o‘rnini aniqlash tarixi yoritilgan [15]. Bu kabi tadqiqotlar tarixiy manbalar, arxeologik qazilmalarni tekshirishdan keyingi dalillar, arxiv ma'lumotlari va mahalliy dala materiallari asosida yozilganligi bilan e'tirofga

sazavordir. Qolaversa, o‘zbek xalqining dehqonchilik xo‘jaligi yuritish uchun ekin maydonlariga suv chiqarish yo‘lida olib borgan texnologik taraqqiyotini davrma-davr aks ettiruvchi noyob manbalar hisoblanadi [16]. A. Muhammadjonovning “Quyi Zarafshon vodiysining sug‘orilish tarixi” monografiyasi sug‘orish muammolarining quyilishi va turli xildagi manbalardan keltirilgan boy daliliy ma'lumotlar asosida ularning to‘la batafsil yoritilishi tahlillarning yangiligi va ilmiy asosliligi bilan diqqatga molik. Ushbu asarda A. Muhammadjonov Buxoro va Samarqand tumanlarini suv bilan ta'minlash maqsadida ko‘pgina qadimiy sug‘orish usullari qo‘llanilganini tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari asosida ishonchli dalillar bilan ilmiy talqin qiladi. Ayniqsa, o‘sha davr tilida qo‘llab kelingan sug‘orishga doir ko‘plab terminlar va ularning anglatgan ma'nolarini keltiradiki, bunday terminlar til tarixi va xalq tarixini o‘rganishda muhim manba vazifasini o‘taydi. Birgina misol. Olim “Quyi Zarafshon vodiysining sug‘orilish tarixi” kitobida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: “Buxoroning suv xo‘jaligiga oid bir tarixiy hujjatlarda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, daryo oqimi o‘rtacha bo‘lgan davrlarda Zarafshonning quyi qismidagi tumanlarni suv bilan ta'minlash uchun ikki yo‘l nimjuy va partovta yoki partofta, shuningdek, Buxoro dehqonlarining iborasi bilan aytganda, obparta usullari qo‘llangan. Nimjuy - daryo suvining yarmisi, partovta - daryo suvining hammasi, bu usul bilan daryo suvining hammasi Buxoro vohasiga tashlangan. Har ikki usul: “nimjuy” ham “obparta” ham Samarqand vohasida daryodan bosh olgan magistral kanallarni bog‘lash vositasi bilan amalga oshirilgan. “Nimjuy” davrida Zarafshonning o‘rta oqimidagi kanallarning bir qismi, “obparta” vaqtida esa ularning deyarli barchasi bog‘langan [17].

Zarafshon vodiysining irrigatsion terminologiyasida daryodan boshlangan magistral kanallar - rud; Shahrud Romitanrud, kom; Komizar, Komi Akka Shopurkom deb atalgan. Magistral kanaldan chiqarilgan suv yo‘li - juy, ularning shoxoblari shoxjuy/shahjuy va ekin yerlarga tortilgan sug‘oruvchi mayda tarmoqlar afdoq, badoq deb yuritilgan. Yirik yer egalarining yer mulklarini sug‘oruvchi alohida sug‘orish tarmoqlari o‘rta asrlarda jo‘yi xossa, XVIII-XIX asrlarda labakiva, ulardan sug‘orilgan yerlar esa labakixo‘r deb atalgan. A.Muhammadjonovning yozishicha, o‘rta asr mulkchiligi sharoitida sug‘orish ishlarining og‘ir mashaqqatidan tashqari, suvdan foydalanuvchi oddiy mehnatkash aholi qo‘sh puli, labaki puli, mirobona, boqiy puli, qon puli kabi mirobchilik va hasharlar bilan bog‘liq bo‘lgan bir necha xil yig‘im va jarimalarni to‘lashga majbur bo‘lgan. Qo‘sh puli - amir Shohmurod tomonidan joriy etilib, asosan irrigatsiya xarji uchun sarflangan. Har qo‘sh yerdan u 2 tangadan yig‘ib olgan. Bu soliq, XIX asrning ikkinchi yarmida labaki puli, jo‘ycha puli, chiqir puli atamalari bilan yuritilib, undan jamg‘arilgan mablag‘dan ko‘pincha Zarafshon daryosi suvining taqsimoti uchun Samarqand ma'muriyatiga har yilgi xarajatlarning yarmisi yoki uchdan bir qismi to‘lab turilgan. [18].

Akademik A.Muhammadjonovning asarlari bilan tanishish jarayoni shuni ko‘rsatadiki, u o‘zining sevimli sohasida izchil, tizimli shaklda, sobit qadamlik bilan mehnat qilib kelgan olim ekanligini ko‘ratadi. Uning izlanishlari ilmiy jixatdan teranligi, lisoniy va tarixiy materiallarga boyligi, tahlillarning ishonchli hamda yangiligi, originalligi bilan ajralib turadi. [19].

Umuman olganda, A.R.Muhammadjonov ko‘p yillik ilmiy faoliyati davomida O‘zbekistan tarixida arxeologiya va manbashunoslik fanlari rivojiga katta hissa qo‘shgan tarixchi, sharqshunos va arxeolog olimlardan biri sifatida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Atoqli olim tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarida xalqimiz tomonidan bunyod etilgan tarixiy-madaniy meros, xususan, turli davrlarda bunyod etilgan milliy gidrotexnik inshoatlar namunalarini o‘rganishga alohida e'tibor qaratilgan. Muallif tomonidan bu borada nashr ettirilgan ilmiy ishlar fikrimizga asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Зиёев Х. Тарих институти 60 ёшда. Тошкент 2003, 4 - бет.
2. Мухаммаджонов А. “О научно-педагогической деятельности академика АН УзССР Я.Г.Гулямова”. Я. Ғуломов таваллудининг 80–йиллигига бағишланган илмий конференция материаллари туплами. – Т. 1988.
3. Ғуломов Я. «О работе Махандарьинского археологического отряда в 1963 году». “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” 1964. № 1

4. Ибрагимов Р. Абдулахад Муҳаммаджоновнинг Ўзбекистонда тарих фанига кўшган ҳиссаси // Аньанавий талабалар Республика конференцияси материаллари. Тошкент. Университет. 2018.
5. Муҳаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: 1994. – Б. 320.
6. Абдулаҳад Раҳимжонович Муҳаммаджонов// O‘zbekiston tarixi. 2016. №4. – Б. 125-126.
7. Муҳаммаджонов А. Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Т.: Фан, 1972.
8. Муҳаммаджонов А. Р. Қадимги Бухоро. (археологик тарих ва лавҳалар), – Т.: Фан, 1991.
9. Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги сув иншоотлари тарихидан. – Т., Ўзбекистон, 1968.
10. Муҳаммаджонов А. Р. Водоизмерительные сосуды. История материальной культуры Узбекистана, вып. 6. Ташкент. 1965. С.19-115.
11. Муҳаммаджонов А. Р. *К изучению древнего русла* Махан-Дарьи, История материальной культуры Узбекистана, вып. 5, Ташкент, Изд-во «Наука». УзССР, 1964.
12. Муҳаммаджонов А. Р. *Изучение древнего* водохранилища *Гиштбанд в Джоме*. История материальной культуры Узбекистана, вып. 7, 1966, – С. 162-167.
13. Мухамеджанов А. Р. Даргомская плотина и крепость в Раватходже. История материальной культуры Узбекистана. Вып. 9. 1972. – С. 108-114.
14. Ғуломов Я., Мухаммаджонов А. “Хонбанди” Фан ва турмуш. 1958. №4.
15. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.). – Тошкент: 1988.– С. 294.
16. Мухамеджанов А. Р. Древние гидротехнические сооружения Узбекистана. – Ташкент, 1997. – С. 88.
17. Муҳаммаджонов А. Р. Шайбонийхоннинг сув айиргич кўприги. – Т.: Ўзбекистон, 1969. – Б. 1-8.
18. Bosimovich, T. B., & alisher, a. (2022). from the history of the ancient defense walls. International Journal of Intellectual Cultural Heritage, 2(5), 61-65.
19. Абдуматов, А. (2024). Академик Ар Муҳаммаджоновнинг топономика фани ривожидаги рўли. Talqin va tadqiqotlar, 1(1).